

Małgorzata Chudzikowska-Wołoszyn

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5631-7259>

Epitafium Marii Luizy von der Groeben jako przyczynek do badań nad ponarską gałęzią rodu Groebenów^{*}

Okolo 8 km na wschód od Morąga (niem. Morungen) w historycznym regionie Prus Górnych (niem. Oberland), na terenie dawnego starostwa miłakowskiego, położona jest wieś Boguchwały, nosząca do 1947 r. nazwę Reichau. Miejscowość została założona w 1320 r. na prawie chełmińskim jako wieś czynszowa zakonu krzyżackiego¹. Jeszcze w średniowieczu w Boguchwałach powstał – niezachowany do dziś – katolicki kościół parafialny. Obecna świątynia, pw. św. Barbary, została wzniesiona w 1620 r. i do 1945 r. pełniła funkcję kościoła ewangelickiego². Dawna XVII-wieczna bryła kościoła została na przestrzeni lat znacznie przebudowana. Najstarszą część świątyni stanowi jednonawowa hala z orientowanym na wschód prezbiterium, zakończonym prostą ścianą. Konstrukcja ta – typowa dla architektury protestanckiej – charakteryzuje się nieskomplikowaną formą i oszczędnością detalu. Pierwotnie wierni mogli dostać się do kościoła przez dwa symetryczne wejścia, umieszczone pośrodku najdłuższych ścian budowli. Podczas przebudowy, przeprowadzonej na przełomie XIX i XX w., jedno z wejść zostało zamurowane; drugie – wraz z zachowanymi dwuskrzydłowymi drzwiami – przetrwało do dziś, jednak pozostaje nieużywane i zamknięte. Obecnie do świątyni prowadzi wejście od strony zachodniej, przez kruchtę dobudowaną jeszcze w XIX w³.

^{*} Do powstania niniejszego tekstu przyczyniła się życzliwość oraz wsparcie wielu osób. W pierwszej kolejności dziękuję prof. Jackowi Kowalewskiemu za zainspirowanie mnie do podjęcia badań nad boguchwałskim epitafium. Wyrazy szczególnej wdzięczności kieruję także do ks. Zenona Ogórka, proboszcza parafii św. Barbary w Boguchwałach, za umożliwienie mi szczegółowych oględzin kościoła. Serdeczne podziękowania składam również p. Monice Sadurskiej-Kisiel, prezes Fundacji Pałac Ponary, dzięki której mogłam przeprowadzić eksplorację pałacu w Ponarach.

¹ Z. Ogórek, *Historyczny rys wsi i parafii Boguchwały*, „Studia Elbląskie” 2003, t. 5, s. 61; *Morąg – z dziejów miasta i powiatu*, red. H. Jaworska, M. Lossman, Olsztyn 1973, s. 59.

² Por. R. Bażanowski, *Kościół i parafia Diecezji Mazurskiej. Przeszość i teraźniejszość. Historia kościołów i parafii ewangelickich w zarysie ze szczególnym uwzględnieniem ich losów po 1945 r.*, t. 1, Olsztyn 2019, s. 54.

³ W XIX w. dokonano gruntownej przebudowy kościoła. Najpierw przy fasadzie zachodniej dobudowano dwie wieżyczki schodowe, po obu bokach korpusu. Później – również od strony zachodniej – powstała kruchta.

Fot. 1. Północna strona kościoła w Boguchwałach (październik 2020 r.).
Z prawej strony widoczna kruchta i wieżyczka schodowa dobudowane w XIX w.;
z tyłu, kryta dachem mansardowym, kaplica grobowa Groebenów.
Wszystkie zdjęcia pochodzą z prywatnych zbiorów autorki

Centralnie za frontową ścianą prezbiterium znajduje się, wyniesiona ponad poziom rzutu całej konstrukcji, dawna zakrystia, z której duchowni ewangelicy mogli przedostać się dwoma (nieistniejącymi już dziś) wejściami do kościoła. W północno-wschodnim narożniku zakrystii zauważalne jest dawne, obecnie zamurowane zejście do podziemnej krypty, mieszczącej najprawdopodobniej dwie komory grobowe. W jednej z nich – jak potwierdzają źródła – spoczywają członkowie rodu von Dohna⁴, właściciele dworu w Boguchwałach oraz przynależnych do niego folwarków⁵. W drugiej – jak należy założyć – miejsce wiecznego spoczynku znaleźli przedstawiciele ponarskiej gałęzi Groebenów⁶, o czym świadczy m.in. umieszczona na zewnętrznej fasadzie kościoła tablica epitafijna na cześć Marii Luizy. Warto odnotować w tym miejscu, że dawna ewangelicka zakrystia pełni dzisiaj funkcję kaplicy przedpogrzebowej. Łączące ją z kościołem przejścia zostały zamurowane.

W 1907 r. dokonano kolejnej zmiany w wyglądzie bryły, nad istniejącą kruchtą nadbudowano wieżę z kopułą i latarnią. Por. *ibidem*, s. 54; Z. Ogórek, *op. cit.*, s. 61.

⁴ Istnienie krypty grobowej zostało potwierdzone w XIX-wiecznych registraturach parafii ewangelickich. Zob. Z. Ogórek, *op. cit.*, s. 62.

⁵ Por. *Morąg – z dziejów miasta...*, s. 59.

⁶ *Ibidem*.

Fot. 2. Widok z tyłu kościoła. Z lewej strony znajduje się dawna zakrystia (dzisiaj kaplica przedpogrzebowa), przylegająca do prezbiterium, a po prawej stronie – kaplica von der Groebenów

Na tle pierwotnie prostokątnej bryły kościoła wyróżnia się przylegająca od północy sporych rozmiarów kaplica, która – na wzór wspomnianej starej zakrystii – została również wyniesiona ponad poziom gruntu. Do jej wnętrza prowadzą czterostopniowe schody. Obecnie pomieszczenie to pełni funkcję nowej zakrystii, z której, pokonując trzy stopnie w dół, schodzi się na poziom prezbiterium. Niestety, mało kto zna dzisiaj dawne przeznaczenie tego miejsca. O tym, że pełniło ono funkcję sepulkralną a zarazem kommemoratywną, świadczą dwie nisze umieszczone nad zewnętrznym (nieużywanym dziś)⁷ wejściem do kaplicy. W dolnej, bezpośrednio nad drzwiami, odnajdujemy zachowaną w dobrym stanie miedzianą tablicę epitafijną upamiętniającą Marię Luizę von der Groeben. Górna, nieco płytsza nisza pozostaje dziś pusta. Można jednak przypuszczać, że niegdyś i ona mieściła epigraf ku czci kolejnego z członków ponarskiej linii Groebenów. Istnieje spore prawdopodobieństwo, że było to epitafium samego Georga Heinricha.

⁷ Obecnie do zakrystii kościoła (dawnej kaplicy Groebenów) duchowni dostają się od środka kościoła.

Fot. 3. Kaplica rodu von der Groeben i północna ściana kościoła. Ponad wejściem dwie nisze.
W dolnej zachowana tablica epitafijna Marii Luizy

Fot. 4. Wejście do kaplicy Groebenów (dzisiejszej zakrystii).
Nad drzwiami miedziana tablica upamiętniająca Marię Luizę

Fot. 5. Tablica z inskrypcją epitafijną dedykowaną Marii Luizie von den Groeben

Miedziana płyta ufundowana ku pamięci Marii Luizy zawiera rozbudowany tekst o następującej treści:

UT
 OSSIBUS PERDILECTAE CONIUGIS
 RELIQVIAS SUAS ALIQUANDO JUNGERET.
 NEC MORS
 CORPORA DIVELLERET
 QUAE
 DIMIDIUM ANIMAE EI ERIPUIT,
 DORMITORIUM HOC VIVUS PARAVIT.
 GEORGIUS HENRICUS A GROEBEN
 CONSIL. PROVINC⁸. ET JUD. AULIC⁹:
 DOMINUS TERRARUM
 PONARGEN, SCHILLINGS, KOLLINGS, ROIGEN, BERGLING, LETTAU,
 HASENBERG, ZOBEN, KALISTEN, KOSINTEN, BEHTEN,
 BOLINEN, SONNENBURG, FRANKEN,
 ET
 CINERIBUS EJUS, SUOS ADMISCERE PRAECEPIT.
 DORMIT ERGO HIC INCOMPARABILIS CONJUX,
 MARIA LOVISA LIB. BARONESS¹⁰. DE HOVERBECK
 CUI
 NEC VIVENTI VIRTUS, NEC MORIENTI VERA PIETAS DEFUIT,
 PIETATIS, VIRTUTUM ET MARITI AMANTISSIMA
 QVE
 ET NATALIUM SPLENDORE ET MORUM PROBITATE EXCELLUIT,
 ET
 ADFLICTAM NUNC DOMUM SUAM OCTO LIBERIS BEAVIT.
 VIVA QVIDEM IMAGINE IN SEX SUPERSTITIBUS
 RESPLENDESCIT,
 SED
 TRISTISSIMUM MARITO SUI DESIDERIUM RELIQVIT,
 CUM QVO
 ANNOS XI MENSES X ET DIES III AMICE VIXIT
 ET

⁸ *Consiliarius provinciae.*

⁹ *Iudex aulicus*

¹⁰ *Libera baronessa* – wolna baronowa, pochodzące od niem. *freiherrin* – baronowa, dosł. ‘wolna pani’.

PIAM ANIMAM, POST XXX FLORENTIS AETATIS SUAE ANNUM
DIE XIII APRIL. ANNI MDCCXLII.
INTER MARITI LIBERORUMQVE SINGULTUS,
CAELO REDDIDIT.

IPSE CONC¹¹.

By
z relikwiami ukochanej małżonki
móc kiedyś złączyć własne prochy.
I by śmierć,
co połowę duszy mu wydarła,
nie rozdzieliła już nigdy ich ciał,
za swego życia przygotował to dormitorium.
Georg Heinrich von der Groeben
radca prowincjalny oraz sędzieja dworski
pan ziem:
Ponarien¹², Schillings¹³, Kollings¹⁴, Roigen¹⁵, Bergling¹⁶, Lettau¹⁷,
Haasenberg¹⁸, Zoben¹⁹, Kalisten²⁰, Kosinten²¹, Behten²²,

¹¹ *Ipse conceptit.*

¹² Obecnie: Ponary.

¹³ Należący do ponarskich dóbr folwark Schillings w dawnym powiecie morąskim. Zgodnie z wykazem dóbr, które znajdowały się w posiadaniu Groebenów, Schillings stał się własnością rodu od 1712 r. Por. L. von Ledebur, *Gröben*, [w:] *Adelslexicon der Preussischen Monarchie*, t. 1, Berlin 1855, s. 288. Dawny folwark Schillings to obecnie małe wieś w gminie Miłakowo pod nazwą Janowo.

¹⁴ Nieistniejący już dzisiaj folwark Kollings, który położony był na półwyspie jeziora Narie. Znajdował się na południe od majątku Schillings (Janowo). Por. Karte 100/133, Mohrunge um 1893, Karte des Deutschen Reiches 1:100 000, Königlich-Preussische Landesaufnahme (1870–1944), [w:] *Mapster*, http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/100K_KDR_Generalstabskarte/DRMC/KDR100_133_Mohrunge_ca1893_DRMC5820133.jpg (dostęp: 5 XII 2020).

¹⁵ Roje (dzisiejszy powiat miłakowski) – niem. Royen. Użyta w tekście epitafium forma *Roigen* mogła powstać na bazie funkcjonującej pierwotnie nazwy – Rogin. Por. *Morąg – z dziejów miasta...*, s. 92.

¹⁶ Aktualna nazwa: Brzeźno – wieś w gminie Świątki.

¹⁷ Opuszczona dzisiaj wieś Litwa w gminie Miłakowo, dawniej dwór szlachecki położony w niewielkiej odległości od Bergling (Brzeźna).

¹⁸ Niem. Haasenberg lub Hasenberg. Dzisiejsza wieś Zajączkowo w gminie Łukta.

¹⁹ Posiadłość o nazwie Sooben. W ustach lokalnych Niemców nazwa wymawiana była jako Zoben. Dzisiejsza wieś Sobno leżąca niespełna 6 km od Zajączkowa.

²⁰ Właściwa nazwa niemiecka: Kallisten, dzisiejsze Kalisty – wieś w gminie Świątki.

²¹ Stosowano także nazwę Kossinten. Chodzi tu o folwark w okolicy wcześniej wymienionych Kalist. Dzisiejsza polska nazwa to Kosówka. Por. Z. Ogórek, op. cit., s. 62.

²² Najprawdopodobniej mowa o majątku Beiditten (Beyditten) w obwodzie królewieckim, blisko dawnego Friedland. Posiadłość tą potocznie nazywano Bethen – *vulgo* Bethen. Por. L. v. Zedlitz-Neukirch, *Groeben, die Grafen u. Herren von der*, [w:] *Neues Preussisches Adels-Lexicon oder genealogische und diplomatische Nachrichten*, Supplement Band, t. 5, Leipzig 1839, s. 194. Obecnie wieś Bajdyty w powiecie bartoszyckim. W zapisie epitafijnym być może omyłkowa zamiana liter (Behten).

Bolinen²³, Sonnenburg²⁴, Franken²⁵,
 on również wydał polecenie, by złączyć swoje z jej prochami.
 Śpi zatem tutaj niezwykła małżonka –
 Maria Luiza, baronowa z domu Hoverbeck,
 której ani za życia nie brakło cnoty, ani w godzinie śmierci szczerzej pobożności,
 miłująca nade wszystko bojaźń Bożą, cnoty oraz męża,
 górowała blaskiem urodzenia, a także prawością obyczajów,
 ośmiorgiem dziatwy dom swój – dzisiaj udręczony – uszczęśliwiła.
 A choć wizerunkiem swym pozostaje wśród sześciorga wciąż żyjących,
 mężowi jednak zostawiła najboleśniejszą z tęsknot,
 z nim w przyjaźni przeżyła jedenaście lat, dziesięć miesięcy i trzy dni,
 a gdy w pełnym rozkwicie osiągnęła trzydziesty rok życia,
 dnia 13 kwietnia, roku 1742
 pośród łkań męża i dzieci,
 pobożną duszę oddała niebu.

Ten ujął to w słowa²⁶.

Z treści tablicy epitafijnej wynika, że fundatorem kaplicy grobowej (*dormitorium*), a zarazem autorem epigramu był właściciel przylegającego do Boguchwał majoratu z siedzibą w Ponarach (niem. Ponarien) – Georg Heinrich von der Groeben. Należał on do najmniej znanych przedstawicieli ponarskiej linii rodu. Zważywszy na fakt, że dysponujemy jedynie skąpymi informacjami na temat jego życia, analizowany tekst epitafijny nabiera szczególnego znaczenia. To właśnie na jego podstawie możemy ustalić m.in., że w Boguchwałach znajduje się rodzinne mauzoleum, którego pomysłodawcą był Georg Heinrich. Ufundowany przez niego grobowiec powstał więc jeszcze za jego życia – między rokiem 1742, w którym zmarła Maria Luiza, a rokiem jego śmierci (1759). Wybór padł naturalnie na kościół w Boguchwałach, który pełnił funkcję rodzinnej parafii mieszkających w pobliskich Ponarach członków rodu von der Groeben.

Rozbudowany pod względem treści sepulkralny epigraf umożliwia stosunkowo dokładne poznanie sylwetki jego fundatora. Do najważniejszych urzędów i godności piastowanych przez Georga Heinricha należały stanowiska radcy prowincjonalnego

²³ Majątek ziemski o nazwie Belienen, który dawniej położony był w powiecie Friedland (obwód królewiecki). Por. L. von Ledebur, op. cit., s. 287. Stanowił on folwark należący do majątku Beyditten. Dziś wieś Bieliny w gminie Bartoszyce.

²⁴ Gross Sonnenburg – posiadłość w dawnym obwodzie królewieckim (powiat Friedland). Por. ibidem, s. 288. Ziemie tego majątku graniczyły z włościami Belienen oraz Beyditten. Dzisiaj wieś o nazwie Drawa w powiecie bartoszyckim.

²⁵ Dawny folwark wymienionego majątku ziemskiego Sonnenberg (Drawa). Por. ibidem, s. 287. Do 2011 r. funkcjonował jako osada położona w powiecie bartoszyckim o nazwie Frączki. Obecnie ziemie dawnego folwarku zostały włączone do wsi Bajdyty.

²⁶ Tłum. własne autorki.

Fot. 6. Pałac w Ponarach – dawna siedziba majoratu, 4 km na północny zachód od Boguchwał.
Dawna elewacja frontowa (zdjęcie z października 2020 r.)

Fot. 7. Pałac w Ponarach – elewacja południowo-wschodnia. Po prawej stronie wejście główne

(*consiliarius provinciae*) oraz sędziego dworskiego (*iudex aulicus*). Informacje te potwierdza również biograficzny leksykon szlachty pruskiej autorstwa Rolfa Straubela. Zgodnie z zawartą tam notą Georg Heinrich w lipcu 1740 r. objął urząd landrata²⁷ (radcy ziemskiego/powiatowego). Znacznie wcześniej, bo już od 1727 r., rozpoczął sprawowanie funkcji nadzwyczajnego radcy sądu dworskiego (*Hofgeritschrat*), którą powierzono mu ze względu na zdobyte na królewieckim uniwersytecie wykształcenie prawnicze. Jak donosi leksykon Straubela, stanowisko to objął po zmarłym von Trencku²⁸.

Poza karierą urzędniczą, która, jak można przypuszczać, zajmowała centralne miejsce w życiu Georga Heinricha, był on również właścicielem rozległych dóbr ziemskich. Inskrypcja nagrobna wymienia go w pierwszej kolejności jako pana ziemi ponarskiej. Szczegółowa analiza linii rodu von der Groeben, rezydującego i zarządzającego majoratem w Ponarach, pozwala stwierdzić, że fundator boguchwalskiego mauzoleum pełnił godność trzeciego ponarskiego *Majoratsherren* – pana majoratu²⁹.

Jako pierwszy ten zaszczytny tytuł otrzymał w 1712 r. ojciec Georga – Heinrich Wilhelm von der Groeben (1657–1729)³⁰ na mocy testamentu spisane go przez swego bezdzietnego stryja Friedricha Groebena (1645–1712)³¹. Warto dodać, że to właśnie ten ostatni zakupił majątek w Ponarach³² u schyłku służby, którą pełnił w wojsku polskim. Był oficerem piechoty cudzoziemskiej, działającym u boku polskiego władcy³³. Należy

²⁷ R. Straubel, *Georg Heinrich von der Groeben*, [w:] *Biographisches Handbuch der preußischen Verwaltungs- und Justizbeamten 1740–1806/15*, t. 1: *A–L*, München 2009, s. 350.

²⁸ Ibidem. Rodzina Trenck należała do dawnych rodzimych rodów szlacheckich Prus Wschodnich. Siedzibą rodową von der Trencków był dawny Fischhausen w obwodzie królewieckim (dzisiejszy Primorsk na terenie Rosji). Jeden z głównych przedstawicieli rodu – Johann Albrecht von der Trenck – miał w 1655 r. pełnić funkcję prezydenta sądu dworskiego w Królewcu. Por. J. Perthes, *Trenck, von der*, [w:] *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der freiherrlichen*, Gotha 1876, s. 818.

²⁹ Por. W. von der Groeben, *Die Grafen und Herren von der Groeben. Stammtafeln 1140–1993*, Düsseldorf 1994, s. 119.

³⁰ Heinrich Wilhelm von der Groeben był synem starosty w Kwidzynie – Georga Heinricha von der Groebena (1630–1697). Heinrich, przykładem ojca oraz stryja Friedricha, pełnił służbę wojskową. W 1682 r. wstąpił do służby cesarskiej. Od 1687 r. sprawował dowództwo nad pułkiem Jana Stanisława Jabłonowskiego, chorążego wielkiego koronnego. Walczył na Węgrzech, a także na Ukrainie. Por. *Heinrich Wilhelm von der Groeben*, [w:] *Altpreußische Biographie*, t. 1, red. Ch. Krollmann, Marburg–Lahn 1974, s. 233; także: D. Janicka, *Rodzina von der Groeben i jej związki z Polską w XVII wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1993, nr 1, s. 42.

³¹ Na temat Friedricha von der Groebena zob. m.in. *Altpreußische Biographie...*, 232; także: M. Wagner, *Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. 2, Oświęcim 2014, s. 103–105.

³² Friedrich kupił Ponary ok. 1700 r. od szwedzko-bałtyckiej rodziny szlacheckiej Schoultz von Aschenraden. Aschenradowie pod koniec XVII w. wzniesli w Ponarach pierwszy murowany dwór. Por. A. Duncker, *Ponarien* [w:] *Die Ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der Ritterschafilichen Grundbesitzer in der Preussischen Monarchie*, t. 2, nr 78, Berlin 1860, s. 46; także: W. Kujawski, *Prusy Górne. Szlak wodny/Ein Wasserweg*, Olsztyn 2016, s. 336; M. Jackiewicz-Garniec, M. Garniec, *Palace i dwory dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn 2001, s. 94–95.

³³ Friedrich von der Groeben brał udział m.in. w kampaniach wojennych Jana III Sobieskiego – wyprawie wiedeńskiej i w późniejszych wyprawach do Mołdawii. W 1693 r. został awansowany do stopnia generała-lejtnanta. Por. D. Janicka, op. cit., s. 33, 38. W latach 1675–1676 był posłem króla Jana Sobieskiego do chana Tatarów krymskich. W bitwie pod Wiedniem w 1683 r. dowodził polską brygadą na prawym skrzydle pod komendą chorążego Jabłonowskiego. Por. W. von der Groeben, op. cit., s. 112.

zaznaczyć, że rodzina von der Groeben była czynnie zaangażowana w służbę wojskową na rzecz Polski. Według tradycji rodzinnych z wojskiem polskim było związanych przynajmniej kilkunastu przedstawicieli rodu³⁴.

Wieloletnia służba wojskowa oraz pozycja, którą Friedrich Groeben osiągnął w armii, przyniosły mu fortunę. Na terenie Prus Wschodnich i Prus Zachodnich kupił (za kwotę 133 tys. guldenów³⁵) cztery duże posiadłości w Ponarach (niem. Ponarien), Nowej Wiosce (niem. Neudörfchen), Łabędniku (niem. Groß Schwansfeld) oraz Łodygowie (niem. Ludwigsdorf)³⁶. W 1711 r. w spisany przez siebie testamencie Friedrich ustanowił w zakupionych majątkach majoraty, w których prawa do spadku nabywał najstarszy syn bądź krewny bez możliwości dzielenia odziedziczonej własności. Stanowiące rodzinną fundację majątkową³⁷ cztery rezydencje trafiły w ręce bratanków Friedricha. On sam zmarł bezpotomnie w 1712 r. w Ponarach, zaś pochowany został w Łabędniku³⁸.

Heinrich Wilhelm von der Groeben³⁹, stosownie do prawa niepodzielnego dziedziczenia, przekazał ponarski majorat w 1729 r. swemu najstarszemu synowi – Christophowi Friedrichowi (1700–1731)⁴⁰. Niestety, dwa lata po przejęciu majątku Christoph niespodziewanie zmarł. Jego miejsce zajął zaś drugi z synów Heinricha – Georg Heinrich, stając się tym samym trzecim właścicielem ponarskiego majoratu. Wchodzące w jego skład rozległe rodowe dobra obejmowały kilka wsi i folwarków, które leżały na terenie Prus Górnych. Tablica epitafijna umożliwia dokładne poznanie zakresu majątków, które przypadły Georgowi Heinrichowi w spadku po przedwcześnie zmarłym bracie. Były to – w kolejności zgodnej z treścią inskrypcji – Ponary (niem. Ponarien), Janowo

³⁴ Por. D. Janicka, op. cit., s. 33.

³⁵ *Die Herren und Grafen von der Groeben – Ein Adelsgeschlecht in Ostpreußen*, kat. wys. *Die Herren und Grafen von der Groeben – Ein Adelsgeschlecht in Ostpreußen*, Kulturzentrum Ostpreussen im Deutschordensschloß Ellingen, Ellingen 2022, s. 20.

³⁶ W opracowaniu Wolfganga von der Groeben znajdujemy nieco inną informację, zgodnie z nią cztery majątki, które stały się majoratami Friedrich miał otrzymać jako lenno od króla Fryderyka I Hohenzollerna w 1701 r. Por. ibidem, s. 112.

³⁷ Tzw. fideikomis familijny – forma powiernictwa rodzinnego, która miała zapobiegać rozdrobnieniu dużych majątków ziemskich.

³⁸ Friedrich von der Groeben był także twórcą rodzinnego instytutu wychowawczego w Królewcu (domu stypendialnego), ufundował też stypendia dla pięciu synów z rodziny oraz jednego kandydata spoza niej. Na utrzymanie założonej przez siebie fundacji rodzinnej przeznaczył osobny majątek w Harnau (dzisiejszy Raciąż w powiecie płońskim). Por. E.H. Kneschke, *Grafen v. d. Gröben, Deutsche Grafen-Haeuser der Gegenwart in heraldischer, historischer und genealogischer Beziehung*, t. 1, Leipzig 1852, s. 290.

³⁹ Zmarł 30 sierpnia 1729 r. w Łankiejmach (niem. Langheim), które kupił rok przed śmiercią. Jego ciało złożono w rodzinnej krypcie miejscowego kościoła. Por. *Heinrich Wilhelm von der Groeben*, [w:] *Altpreußische Biographie...*, s. 233. Kryptę tę Heinrich Wilhelm zlecił przygotować tuż przed swoją śmiercią. W testamencie spisany w Ponarach 12 lipca 1728 r. wyraził życzenie, aby jego najbliżsi, zaraz po zakończeniu prac nad nowym grobowcem w Langheim, przenieśli tam jego ciało. Por. Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG), Akta rodziny Groeben w Nowej Wiosce, gmina Gardeja, województwo elbląskie, sygn. 5235/9, Testament Heinricha Wilhelma von der Groeben (12 VIII 1728), s. 6–7.

⁴⁰ Christoph Friedrich był kawalerem zakonu joannitów. Por. W. von der Groeben, op. cit., s. 119. Po zmarłym ojcu odziedziczył poza majoratem ponarskim tzw. ziemie łankiejmskie. Zob. *Testament Heinricha Wilhelma von der Groeben*, s. 7.

(niem. Schillings), Kollings, Roje (niem. Roigen), Brzeźno (niem. Bergling), Litwa (niem. Lettau), Zajączkowo (niem. Haasenberg), Sobno (niem. Zoben), Kalisty (niem. Kalisten) oraz Kosówka (niem. Kosinten)⁴¹. Możemy zauważyć, że wszystkie należące do majoratu ponarskiego dobra tworzyły trzy klucze leżących w bliskim sąsiedztwie majątków ziemskich.

Pierwszy klucz stanowiły ziemie należące do Ponar, Janowa, Kollings i Rojów, które obejmowały cały półwysep jeziora Narie, sięgając aż do Lasu Rojskiego i Lasu Ponarskiego⁴². W centrum majątku, usytuowany na niewielkim wzgórzu północno-wschodniego brzegu jeziora Narie, znajdował się rodowy pałac. Przylegał do niego rozległy kompleks gospodarczy oraz park, którego tarasy opadały w kierunku jeziora. Kolejny klucz posiadłości składał się z położonych nieco na wschód od Ponar czterech folwarków: Brzeźno, Litwa, Kalisty i Kosówka⁴³. Ziemie te opierały się na rzece Pasłęce, która stanowiła granicę Prus Górnych i Warmii. Trzeci, odsunięty nieco na południe majątek ziemski, obejmował folwark Sobno oraz wieś Zajączkowo⁴⁴. Całkowita powierzchnia ziem należących do majoratu wynosiła w 1860 r. 9351 mórg⁴⁵.

Majorat w Ponarach nie stanowił jednak – co należy podkreślić – jedynej własności ziemskiej Georga Heinricha. W skomponowanym przez niego epitafium czytamy, że był także panem tzw. ziem bajdyckich⁴⁶, leżących w dawnym obwodzie królewieckim. Ziemie te – oddalone o ponad 90 km od dóbr ponarskich – obejmowały wymieniony w epigramie majątek Bajdyty (niem. Behten) oraz trzy sąsiednie folwarki: Bieliny (niem. Bolinen), Drawę (niem. Sonnenburg) oraz Frączki (niem. Franken)⁴⁷. Dobra te ulokowane były między majoratem w Łabędniku⁴⁸ a majątkiem Łankiejmy, które znajdowały się także w rękach przedstawicieli rodu Groebenów. Właścicielem ziem bajdyckich Georg stał się w 1729 r. (w chwili śmierci ojca). Wówczas – zgodnie z zasadami ordynacji rodowej – pierworodny syn Heinricha, Christoph Friedrich, odziedziczył niepodlegający podziało-

⁴¹ Heinrich Wilhelm w swoim testamencie zaznaczył, że majorat ponarski, który w pierwszej kolejności odziedziczył – zgodnie z zasadą primogenitury – Christoph Friedrich, starszy brat Georga, miał pod żadnym pozorem nie podlegać żadnemu podziałowi. Zgodnie z dokładnymi wyliczeniami Heinricha w jego skład wchodziły wsie: Ponary, Roje, Janowo, Kollings, Litwa, Zajączkowo, Sobno, Brzeźno, a także – niewymieniona na ufundowanym przez Georga epitafium – osada Naryjski Młyn (niem. Nariennmühle) oraz wieś Brzydowo (niem. Seubersdorf). Zob. *ibidem*, s. 4.

⁴² Wsie te położone są obecnie w gminie Miłakowo.

⁴³ Brzeźno, Kalisty, Kosówka są położone w na terenie dzisiejszej gminy Świątki, nieistniejąca dziś wieś Litwa znajdowała się w granicach obecnego powiatu ostródzkiego.

⁴⁴ Obecnie powiat Łukta.

⁴⁵ A. Duncker, *op. cit.*, nr 78. Na początku XX w. dobra ponarskie obejmowały 14 tys. mórg. Por. W. Kujawski, *op. cit.*, s. 338.

⁴⁶ Terminu „dobra bajdyckie” użył w testamencie Heinrich Wilhelm. Zgodnie z jego ostatnią wolą miały być one przekazane, wraz z przynależnymi folwarkami oraz całym inwentarzem, ukochanemu synowi Georgowi. Por. *Testament Heinricha Wilhelma von der Groeben*, s. 8.

⁴⁷ Miejscowości znajdujące się na w obrębie obecnej gminy Bartoszyce.

⁴⁸ Po śmierci bezdzietnego Friedricha von der Groebena majorat w Łabędniku odziedziczył Wolf Sebastian (1661–1712), młodszy brat Heinricha Wilhelma.

wi majorat w Ponarach. Georg Heinrich (adekwatnie do swego starszeństwa) otrzymał – co pozwala nam stwierdzić testament Heinricha Wilhelma Groebena – drugi pod względem wartości majątek ziemski, który ulokowany był w okręgu królewieckim. Georg otrzymał od ojca rozległe bajdyckie dobra, które w 1729 r. warte były 68 tys. guldenów⁴⁹. Decyzja o nadaniu Georgowi posiadłości w okręgu królewieckim podyktowana była z pewnością jego urzędową działalnością. Jak wcześniej wspomniano, od 1727 r. pełnił on funkcję nadzwyczajnego radcy sądu dworskiego. Miejscem jego działalności był zatem Królewiec.

Nietrudno zauważyć, że boguchwalski epigram w pierwszej kolejności przytacza informacje na temat fundatora, koncentrując się na jego statusie zawodowym i majątkowym. Dopiero zaś druga część inskrypcji poświęcona została przedwcześnie zmarłej żonie Georga Heinricha – Marii Luizie, baronowej z domu Hoverbeck. Dominują tu treści odwołujące się do rodowodu zmarłej, jej pozycji społecznej, a także głębokiej religijności. Na upamiętnienie zasługiwał szczególnie „splendor urodzenia” Marii. Georg zadbał więc, aby inskrypcja zawierała informację o tytule, który posiadała jego małżonka. Maria jako wolna baronowa – (*libera baronessa*) należała do wyższej szlachty pruskiej. Nie ma wątpliwości, że była potomkinią słynnego Johanna von Hoverbecka (1606–1682), który od 1639 r. sprawował funkcję rezydenta elektora brandenburskiego i księcia pruskiego Jerzego Wilhelma na dworze polskim. 20 sierpnia 1663 r. Johann von Hoverbeck został wyniesiony do dziedzicznego stanu wolnych baronów Rzeszy⁵⁰. Maria Luiza miała urodzić się w majątku Nakomiady (niem. Eichmeiden)⁵¹, który Johann otrzymał z rąk Wielkiego Elektora w 1653 r. w dowód wdzięczności za swoje zasługi dyplomatyczne⁵². Nakomiady aż do końca XVIII w. znajdowały się w posiadaniu jego bezpośrednich potomków.

Zmarła – jak informuje dalsza części inskrypcji – wyróżniała się bogobojnością, głęboką pobożnością oraz gorliwym praktykowaniem cnót, a więc tym, co w teologii protestanckiej stanowiło podstawowy warunek zbawienia. Prawda o zbawczym działaniu wiary zajmowała kluczową pozycję w nauce Lutera. Usprawiedliwienie człowieka dokonywało się – jak wierzyli wyznawcy protestantyzmu – wyłącznie za pośrednictwem wiary i łaski, a nie dzięki dobrym uczynom⁵³. Nadzieja na zbawienie Marii przejawiała

⁴⁹ *Testament Heinricha Wilhelma von der Groeben*, s. 8. Pokażne posiadłości, jak się okazuje, otrzymali także i pozostali synowie Heinricha – Johann Ernst (1704–1759), Sigismund Albrecht (1705–1738), Wilhelm Ludwig (1710–1785) oraz Abraham Benjamin (1714–1754). Zob. *ibidem*, s. 8–9. Heinrich Wilhelm Groeben, dzięki zarobionemu podczas służby wojskowej w Polsce kapitałowi, zgromadził ogromny majątek. Zarobione pieniądze ulokował w licznych dobrach ziemskich na terenie Prus Książęcych leżących w okręgach morąskim, kętrzyńskim, królewieckim, a także kwizdyńskim. Oprócz odziedziczonego po stryju Friedrichu majoratu w Ponarach był on także właścicielem prawie 31 dóbr, które pozostawił w spadku swoim synom.

⁵⁰ Por. L. von Ledebur, *Hoverbeck*, [w:] *Adelslexicon der Preussischen Monarchie*, t. 1, Berlin 1855, s. 380.

⁵¹ Informacja podana za: W. von der Groeben, *op. cit.*, s. 119.

⁵² Por. G. Białuński, *Szlachta i dobra szlacheckie w starostwie ryńskim w Prusach Książęcych (do XVIII w.)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1994, nr 1, s. 16.

⁵³ A. Gut-Czerwonka, *Wpływ reformacji i kontrreformacji na rozwój treści epitafiów Pomorza Środkowego – na przykładzie wybranych dzieł*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2018, z. 4, s. 260.

się więc przede wszystkim w jej umiłowaniu cnót. Georg zadbał o to, by właśnie ta szczególna religijność jego małżonki upamiętniona została w tekście epitafijnym. Jego treść jednoznacznie potwierdza, że doczesne życie baronowej koncentrowało się wokół trzech filarów: *pietas*, *virtutes* oraz *maritus* (pobożności, praktykowania cnót oraz obowiązków małżeńskich).

Szczegółowe daty zawarte w inskrypcji pozwalają ustalić, że Georg poślubił Marię Luizę 10 czerwca 1730 r., czyli rok po objęciu ponarskiego majoratu. W dniu ślubu Maria miała niespełna 19 lat, natomiast jej małżonek był od niej starszy o 10 lat. Ich związek małżeński trwał dokładnie 11 lat, 10 miesięcy i 3 dni. Maria Luiza zmarła, mając zaledwie 31 lat. Skrupulatność, z jaką Georg wyliczył długość ich pożycia małżeńskiego, wpisuje się w typowy dla epoki „sepulkralny kanon”. Charakterystyczne dla inskrypcji epitafijnych czasów reformacji było również zamieszczanie informacji o liczbie potomstwa ze szczególnym uwzględnieniem tych dzieci, które przeżyły wiek niemowlęcy⁵⁴. Analiza epigramu upamiętniającego baronową Hoverbeck pozwala stwierdzić, że w trakcie 11 lat małżeństwa z Georgiem urodziła ona ośmioro dzieci. Śmierć matki przeżyło sześcioro z nich, dwoje zmarło w wieku niemowlęcym⁵⁵.

Kompozycję epitafijną wyróżnia osobisty oraz intymny ton. Retoryka zastosowana przez autora, męża zmarłej, miała na celu wyraźne zaakcentowanie silnej, głęboko emocjonalnej więzi łączącej go z Marią. Więzy, która – jak podkreśla – oparta była na miłości i przyjaźni. Szczególnie silnie wybrzmiewa w tekście motyw bólu po stracie i rozłące. Widzimy, że Georg Heinrich starał się odnaleźć pocieszenie w osobistej refleksji nad śmiercią, nadając inskrypcji wymiar kontemplacyjny. Z treści wynika przekonanie, że śmierć, choć boleśnie rozdziela, nie oznacza definitywnego końca, wręcz przeciwnie – w ujęciu autora staje się ona bramą ku wspólnemu losowi wszystkich śmiertelników. Z nadzieją na przyszłe, wieczne zjednoczenie Georg Heinrich polecił wznieść dormitorium, w którym miała spocząć Maria Luiza. W dalszej części tekstu zawarł życzenie, aby po śmierci złożono jego ciało obok relikwii ukochanej żony, łącząc ich szczątki już na wieki.

Na uwagę zasługuje również brak odniesień religijnych w tekście inskrypcji. Georg nie zdecydował się na umieszczenie tak charakterystycznych dla protestanckiej sztuki funeralnej cytatów biblijnych, odnoszących się do nadziei zmartwychwstania. Nie znajdujemy tu również typowego motywu *vanitas*, przypominającego o przemijaniu i po-

⁵⁴ Por. J. Harasimowicz, *Mors janua vitae. Śląskie epitafia i nagrobki wieku reformacji*, Wrocław 1992, s. 72–73.

⁵⁵ W dostępnej literaturze odnajdujemy informacje na temat trojga z dzieci Marii i Georga, które osiągnęły dojrzałość. W 1731 r., a więc rok po ślubie małżonków, urodziła się Helena Henrietta, która wyszła za mąż za bliskiego krewnego matki – Christopa Ernesta barona Hoverbeck, zarządzającego majątkiem Domkau (Domkowo), Reichenau (Rychnowo) i Gierswalde (Gierzwałd) w powiecie ostródzkim. Dwa lata po ślubie Georga i Marii urodziła się Sophie Albertine Luise (1732–1785). Natomiast w 1735 r. małżeństwo doczekalo się pierwszego syna – Johanna Wilhelma (1735–1779). Por. W. von der Groeben, op. cit., s. 119.

trzebie życia zgodnego z zasadami wiary. Inskrypcja skomponowana przez Georga von Groebena ma wyraźnie świecki charakter. Przede wszystkim odzwierciedla pragnienie pozostawienia trwałego śladu po fundatorze, jego zmarłej małżonce oraz uczuciu, które ich łączyło. Tekst stanowi także wyraz bólu, jaki towarzyszył Georgowi po śmierci Marii.

Georg Heinrich aż do swej śmierci w 1759 r. sprawował funkcję ordynata Ponar. Zgodnie z wyrażoną w inskrypcji wolą najprawdopodobniej został pochowany obok żony w ufundowanej przez siebie kaplicy grobowej. Możemy założyć, że jako czynnie zaangażowany urzędnik państwowy nie przebywał na stałe w majorackiej rezydencji⁵⁶. W związku z tym zarząd nad pałacem, dobrami oraz wychowanie niepełnoletnich jeszcze dzieci powierzył stryjecznemu bratu – Johannowi Georgowi von der Groeben (1709–1777)⁵⁷. Przesłanką do takiego wniosku są dwa kartusze herbowe z datą 1743, umieszczone nad dawnym wejściem do pałacu w Ponarach⁵⁸. Pierwszy z nich należał do Johanna Georga Groebena, drugi zaś do jego żony – Gertrudy Gottliebe von Toschke (1706–1776).

Fot. 8. Kartusze herbowe z datą 1743 znajdujące się na północnej ścianie pałacu w Ponarach

⁵⁶ Jak już wspomniano, w 1740 r., na dwa lata przed śmiercią Marii, Georg objął urząd radcy prowincjonalnego.

⁵⁷ Syn Ottona Friedricha (1656–1728) – pułkownika armii brandenburskiej, generała polskiego korpusu konnego w armii króla Augusta II, podróżnika i zdobywcy zamorskich kolonii na Złotym Wybrzeżu Afryki, wreszcie także pierwszego ordynata w Nowej Wiosce. Por. *Otto Friedrich von der Groeben*, [w:] *Altpreußische Biographie...*, s. 234.

⁵⁸ Kartusze znajdują się obecnie nad jedynym zwieńczonym łukiem oknem od północnej strony fasady. To w tym miejscu znajdowało się istniejące do 1893 r. reprezentacyjne wejście do budynku. Zob. M. Sadurska-Kisiel, M. Skalczyńska-Falaczyńska, *Pałac w Ponarach. Studium historyczno-architektoniczne*, t. 1, Warszawa 2020, s. 7, 24.

Georg zmarł w 1759 r., czyli 17 lat po śmierci ukochanej żony Marii Luizie. Czwartym ponarskim ordynatem został wówczas jego 24-letni syn Johann Wilhelm Ludwig⁵⁹, który zmarł w 1779 r., pozostawiając tylko jednego potomka płci męskiej⁶⁰ – ośmioletniego Wilhelma Johanna Heinricha Kasimira Grafa von der Groeben (1771–1809)⁶¹. Młodociany spadkobierca został – zgodnie z prawem dziedziczenia – piątym panem majoratu w Ponarach. Jednak do czasu uzyskania pełnoletności faktyczny zarząd nad rozległą własnością ziemską objął bliski krewny Wilhelma – Ernst Wolfgang Albrecht von der Groeben (1740–1818)⁶². Ernst był synem związanego już na stałe z domem ponarskim Johanna Georga, który po śmierci Marii Luizy wychowywał Johanna Wilhelma. Wilhelm Johann Heinrich Kasimir (wnuk Georga) zmarł bezdzietnie w wieku 38 lat, zamykając pierwszą linię majoratową. To wówczas w 1809 r. majątek trafił w ręce jego opiekuna i krewnego – Grafa Ernsta Wolfganga Albrechta⁶³, który otrzymał tytuł szóstego pana majoratu. Ponary wraz z przynależnymi do nich włościami pozostaną w rękach następców Ernesta aż do 1945 r., tworząc drugą linię właścicieli.

Siódmym ordynatem w Ponarach został Graf Arthur Johann Wolfgang Albrecht Wilhelm (1812–1893)⁶⁴, który 1818 r. w wieku zaledwie 6 lat odziedziczył majątek po swoim dziadku Ernście Wolfgangu⁶⁵. Po jego śmierci w 1893 r. tytuł ósmego pana majoratu objął syn Arthura – Graf Wilhelm Arthur von Groeben (1850–1899)⁶⁶. Na szczególną uwagę

⁵⁹ Pełnił urząd tajnego radcy. Por. W. von der Groeben, op. cit., s. 119.

⁶⁰ Johann Wilhelm Ludwig w wieku 35 lat poślubił 17-letnią Marie Wilhelmine Polexin (zm. 1814). Małżeństwo przetrwało jedynie 9 lat i zostało przerwane nagłą śmiercią Johanna Wilhelma. Marie Wilhelmine, oprócz wspomnianego jedynego syna, urodziła jeszcze dwie córki. Zob. ibidem, s. 119.

⁶¹ Wilhelm Johann został w 1786 r. wyniesiony do stanu hrabiowskiego.

⁶² Brał udział w bitwie pod Kunowicami w 1759 r., podczas której odniósł na tyle silne rany, że został przeniesiony w stan spoczynku. Był kawalerem zakonu joannitów, a także dyrektorem szpitala zakonnego w Królewcu. Por. ibidem, s. 137. W Muzeum Prus Górnych w Morągu można zobaczyć portrety Ernsta Wolfganga Albrechta oraz jego małżonki Albertyny Luizy Ernestyny z domu Ostau, które pochodzą z ponarskiej kolekcji portretów rodowych.

⁶³ Wilhelm Johann Heinrich był jedynym synem Johanna Wilhelma. Zasada dziedziczenia majątku ordynackiego przewidywała, że w przypadku braku potomków linii męskiej majorat przypadał bliższemu krewnemu ostatniego właściciela.

⁶⁴ Jego rodzicami byli: Graf Wilhelm Johann Heinrich Casimir (1784–1813), najstarszy syn Ernsta Wolfganga, oraz Ida Johanna Ottilie z domu Auserwald (1811–1791). Dwa lata po ślubie, 2 maja 1813 r. Wilhelm Johann zginął w bitwie pod Lötzen, ścierając się z wojskami napoleońskimi. Został pośmiertnie odznaczony najwyższym pruskim orderem Pour Le Mérite. Pozostawił po sobie jedynego syna – Arthura Johanna, który w chwili śmierci ojca miał zaledwie rok. Zob. ibidem, s. 141. Portret Artura Johanna oraz jego małżonki Augusty Emilii Asty z domu Dörmberg znajduje się w Muzeum Prus Górnych w Morągu. Są to kolejne nieliczne ocalałe obrazy pochodzące z pałacu w Ponarach.

⁶⁵ Prawnym opiekunem Arthura Johanna został jego dziadek ze strony matki – Hans Jakob von Auserwald (1757–1830), noszący honorowy tytuł *Landhofmeister* ‘mistrza dworu’. Zob. APG, Akta rodziny Groeben w Nowej Wiosce, gmina Gardeja, województwo elbąskie, sygn. 5235/11, Testament Ernesta Wolfganga von der Groeben, 5 VII 1814, s. 17.

⁶⁶ W rzeczywistości urodził się on jako trzeci z pięciu synów Arthura Johanna. Jednak w momencie śmierci ojca był najstarszym żyjącym męskim spadkobiercą. Pierworodny syn Arthura – Graf Karl Arthur Wilhelm Unico zginął podczas wojny duńskiej w 1864 r., mając niespełna 20 lat. Por. W. von der Groeben, op. cit., s. 141–142. Morąskie muzeum posiada w swoich zbiorach młodociany portret przedwcześnie zmarłego Karla

zasługuje fakt, że to właśnie on wzbogacił ufundowaną przez Georga Heinricha rodziną kaplicę grobową o dwa witraże z rodzowymi herbami. Witrażowe medaliony zostały osadzone w oknach kaplicy⁶⁷. Pierwszy z nich przedstawia herb Groebenów⁶⁸, drugi zaś herb należący do małżonki Wilhelma Arthura – Agnes Laury Wilhelminy (1863–1955) z domu Kleist⁶⁹.

Fot. 9. Medalion Grafy von der Groeben z herbem Wilhelma Arthura

Szczegółowa eksploracja kościoła pozwala stwierdzić, że w oknach nawy głównej zachowały się jeszcze dwa witraże z herbem rodu von der Groeben – identyczne z tymi,

Arthura oraz dwa portrety jego brata – spadkobiercy Ponar i ósmego pana majoratu – Wilhelma Arthura. Pierwszy z nich jest portretem przedstawiającym czteroletniego Wilhelma wraz z trzema siostrami: Lidią Idą, Julią Augustą oraz Klarą Amalią. Drugi z portretów to tzw. pendant, tworzący wspólna kompozycję z obrazem jego małżonki Agnes Laury. Obrazy zostały wykonane tuż po ślubie małżonków w 1886 r.

⁶⁷ Szczegóły oszkleń zdradzają, że są one dziełem pracowni niemieckich, najprawdopodobniej renomowanych warsztatów nadreńskich, z których pochodzi znaczna część zabytkowych witraży spotykanych w kościołach Warmii i Mazur. Por. *Witraże. Wystawa: Fides – ratio – ars* [Wiara – rozum – sztuka], <http://frombork.art.pl/pl/witraze/> (dostęp: 19 XII 2020).

⁶⁸ Tarcza herbowa rodu von Groeben jest dwudzielna w słup. Po lewej stronie na srebrnym polu znajduje się zgięta czerwona orla noga, po drugiej stronie, na niebieskim polu – oszczep myśliwski skierowany ostrzem ku górze. Na helmie bez korony osadzony jest kapelusz kardynalski, wskazujący na zasługi członków rodu na polu obrony wiary chrześcijańskiej. W roli trzymaczy występują czerwony orzeł brandenburski oraz czarny orzeł pruski. Herb rodu von der Groeben używany był w Prusach od ok. 1609 r. Por. E.A. Kuropatnicki, *Wiadomość o kleynocie szlacheckim oraz herbach domów szlacheckich w Koronie Polskiej i Wielkim Xięstwie Litewskim*, cz. 3, Warszawa 1789, s. 18.

⁶⁹ Na tarczy herbowej widać dwa biegnące czerwone lisy (lub wilki), a między nimi taki sam czerwony pas. Nad helmem w koronie umieszczone są trzy róże, ponad nimi trzy złote kopie ostrzami do dołu.

które umieszczono w oknach kaplicy grobowej. Zdobnicze elementy dawnego wyposażenia świątyni niewątpliwie potwierdzają, że Groebenowie należeli do grona wpływowych patronów i donatorów kościoła w Reichau. Jednocześnie stanowią świadectwo, że kaplica grobowa stała się miejscem pochówku nie tylko Marii Luizy i Georga Heinricha, lecz także innych członków ponarskiej linii rodu⁷⁰.

Przedostatnim – dziewiątym dziedzicem Ponar – został w 1899 r. Graf Karl Harald Wilhelm Arthur (1887–1921)⁷¹. Ostatni z ordynatów – Graf Karl Konrad Wilhelm Alexander (1918–2005)⁷² – najstarszy syn Karla Haralda zdołał wraz z małżonką oraz dwuletnim synem Grafem Friedrichem Karlem Konradem (ur. 1943) uciec z Ponar w styczniu 1945 r., tuż przed zbliżającym się frontem Armii Czerwonej. W pałacu pozostała jego matka – 55-letnia Benita Agnes Gabriele Antoinette Luise z domu Finckenstein (1890–1945) oraz 26-letnia siostra – Benita Agnes Irene Sibylle (ur. 1919). Ostatnia ponarska grafini została zamordowana przez Sowietów w lutym 1945 r⁷³. Jej córce Benicie udało się ukryć na strychu pałacu, a następnie szczęśliwie zbiec do Niemiec.

Inskrypcja epitafijna ufundowana przez Georga Heinricha stanowi cenne uzupełnienie dotychczasowego stanu badań nad pierwszą ponarską linią Groebenów. Przede wszystkim jest źródłem informacji o niemal zupełnie zapomnianej postaci Georga Heinricha, trzeciego dziedzicznego ordynata w Ponarach, oraz jego żony Marii Luizy. Epitafium potwierdza również istnienie rodzinnego mauzoleum w Boguchwałach, w którym z dużym prawdopodobieństwem spoczywa kilku kolejnych, następujących po Georgu dziedziców Ponar. Należy je zatem traktować jako istotne uzupełnienie genealogii rodu. Kaplica grobowa w Boguchwałach wciąż czeka na eksplorację i szczegółowe opracowanie, które umożliwiłoby pełniejsze poznanie oraz ocalenie od zapomnienia historii ponarskiej gałęzi rodu von der Groeben.

⁷⁰ Według ustnej relacji proboszcza parafii w Boguchwałach, ks. Zenona Ogórka, w 1998 r. udało się częściowo zajrzeć do wnętrza krypty grobowej znajdującej się w dolnej kondygnacji kaplicy, na której widnieje epitafium Marii Luizy. Podczas prac remontowych prowadzonych wokół budynku kościoła pracownicy rozbili betonowe wypełnienie dawnego otworu okiennego, umieszczonego tuż nad poziomem gruntu w dolnej kondygnacji kaplicy. Wewnątrz widać było sklepienie, podziemne pomieszczenie z kilkoma trumnami. Relacja ks. Zenona Ogórka proboszcza parafii pw. św. Barbary w Boguchwałach z 16 X 2020.

⁷¹ Karl Harald studiował prawo w Bonn oraz Heidelbergu. Był królewsko-pruskim asesorem sądowym. W 1913 r. poślubił Benitę, hrabinę Finck von Finckenstein. Por. W. von der Groeben, op. cit., s. 180.

⁷² W 1942 r. poślubił Marię Agnes, hrabinę Lehndorff (ur. 1916). Zob. ibidem.

⁷³ Hans von Lehndorff w swoim *Dzienniku z Prus Wschodnich* zawarł następującą relację dotyczącą wejścia czerwoarmistów do Ponar. Autorem relacji był stary sługa Groebenów – Preuß: „23 stycznia [1945 r.] weszli Rosjanie. Oczywiście wszystko nam zabrali i gnębili kobiety, ale poza tym pierwsze trzy tygodnie były znośne. (...) Pani hrabina (...) została tutaj i przez pierwszy okres traktowali ją znośnie. Często udawało się jej nawet ochraniać dziewczęta. Potem musiała sprzątać Rosjanom pokoje. To też było jeszcze do wytrzymania. Ale przepędzanie po drogach okazało się ponad jej siły. Akurat zachorowała, gdy się to zaczęło. W pobliżu Reichau odmówiła dalszego marszu, więc zastrzelili ją w zagajniku. Na oparciu sań leżących tuż obok w rowie ktoś napisał: »Tu leży hrabina z Ponarienu«”. Cyt. za: H. von Lehndorff, *Dzienniki z Prus Wschodnich. Zapiski lekarza z lat 1945–1947*, tłum. Z. Owczarek, Warszawa 2013, s. 203.

Bibliografia**Edycje źródłowe**

Lehndorff H., *Dzienniki z Prus Wschodnich. Zapiski lekarza z lat 1945–1947*, tłum. Z. Owczarek, Warszawa 2013.

Opracowania

Bażanowski R., *Kościoty i parafie Diecezji Mazurskiej. Przeszłość i teraźniejszość. Historia kościołów i parafii ewangelickich w zarysie ze szczególnym uwzględnieniem ich losów po 1945 r.*, t. 1, Olsztyn 2019.

Białuński G., *Szlachta i dobra szlacheckie w starostwie ryńskim w Prusach Książęcych (do XVIII w.)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1994, nr 1.

Die Herren und Graffen von der Groeben – Ein Adelsgeschlecht in Ostpreußen, kat. wys. *Die Herren und Graffen von der Groeben – Ein Adelsgeschlecht in Ostpreußen*, Kulturzentrum Ostpreussen im Deutschordensschloß Ellingen, Ellingen 2022.

Duncker A., *Ponarien*, [w:] *Die Ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der ritterschaftlichen Grundbesitzer in der Preussischen Monarchie*, t. 2, nr 78, Berlin 1860.

Harasimowicz J., *Mors janua vitae. Śląskie epitafia i nagrobki wieku reformacji*, Wrocław 1992.

Jackiewicz-Garniec M., Garniec M., *Pałace i dwory dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn 2001.

Groeben W., *Die Grafen und Herren von der Groeben. Stammtafeln 1140–1993*, Düsseldorf 1994.

Gut-Czerwonka A., *Wpływ reformacji i kontrreformacji na rozwój treści epitafiów Pomorza Środkowego – na przykładzie wybranych dzieł*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2018, z. 4.

Janicka D., *Rodzina von der Groeben i jej związki z Polską w XVII wieku.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1993, nr 1.

Kneschke E.H., *Grafen v. d. Gröben, Deutsche Grafen-Haeuser der Gegenwart in heraldischer, historischer und genealogischer Beziehung*, t. 1, Leipzig 1852.

Krollmann C., *Friedrich von der Groeben*, [w:] *Altpreussische Biographie*, t. 1, Marburg–Lahn 1974.

Krollmann C., *Heinrich von der Groeben*, [w:] *Altpreussische Biographie*, t. 1, Marburg–Lahn 1974.

Krollmann C., *Otto Friedrich von der Groeben*, [w:] *Altpreussische Biographie*, t. 1, Marburg–Lahn 1974.

Kujawski W., *Prusy Górne. Szlak wodny/Ein Wasserweg*, Olsztyn 2016.

Kuropatnicki E.A., *Wiadomość o kleynocie szlacheckim oraz herbach domów szlacheckich w Koronie Polskiej i Wielkim Xięstwie Litewskim*, cz. 3, Warszawa 1789.

Ledebur L., *Gröben*, [w:] *Adelslexicon der Preussischen Monarchie*, t. 1, Berlin 1855.

Ledebur L., *Hoverbeck*, [w:] *Adelslexicon der Preussischen Monarchie*, t. 1, Berlin 1855.

Morąg – z dziejów miasta i powiatu, red. H. Jaworska, M. Lossman, Olsztyn 1973.

Ogórek Z., *Historyczny rys wsi i parafii Boguchwały*, „Studia Elbląskie” 2003, t. 5.

Perthes J., *Trenck, von der*, [w:] *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der freiherrlichen*, Gotha 1876.

- Sadurska-Kisiel M., Skalczyńska-Falaczyńska M., *Pałac w Ponarach. Studium historyczno-architektoniczne*, t. 1, Warszawa 2020.
- Straubel R., *Georg Heinrich von der Groeben*, [w:] *Biographisches Handbuch der preußischen Verwaltungen – und Justizbeamten 1740–1806/15*, t. 1: A–L, München 2009.
- Wagner M., *Friedrich von der Groeben*, [w:] *Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. 2, Oświęcim 2014.
- Zedlitz-Neukirch L., *Groeben, die Grafen u. Herren von der*, [w:] *Neues Preussisches Adels-Lexicon oder genealogische und diplomatische Nachrichten*, Supplement Band, t. 5, Leipzig 1839.

Netografia

Karte 100/133, Mohrungen um 1893, Karte des Deutschen Reiches 1:100 000, Königlich-Preussische Landesaufnahme (1870–1944), [w:] *Mapster*: http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/100K_KDR_Generalstabskarte/DRMC/KDR100_133_Mohrungen_ca1893_DRMC5820133.jpg.

Witraże. Wystawa: Fides – ratio – ars [Wiara – rozum – sztuka], <http://frombork.art.pl/pl/witraze/>.

The epitaph of Maria Luisa von der Groeben as a contribution to research on the Ponarien branch of the Groeben family

Summary: The article examines a Latin epitaph of Maria Luisa von der Groeben (1711–1741) on the exterior facade of the church in Boguchławy (in the historical region of Oberland), which has not previously been documented in the scholarly literature. The inscription was authored and commissioned by Georg Heinrich von der Groeben (1701–1759), Maria's husband, heir to the nearby entail in Ponarien, and a member of one of the most prominent and affluent noble families of Prussia. The funerary epigraph provides valuable new information about the von der Groeben family. The source analysis indicates that the epitaph in Boguchławy makes an important contribution to the existing knowledge of the Ponarien branch of the von der Groeben family, enabling a more complete reconstruction of the genealogy of this lineage.

Keywords: East Prussian nobility, von der Groeben family, Oberland, Boguchławy, Protestant funerary art

Das Epitaph von Maria Luise von der Groeben als Beitrag zur Erforschung des Ponar-Zweigs der Familie von der Groeben

Zusammenfassung: Ziel dieses Artikels ist es, das in der wissenschaftlichen Literatur bislang nicht erwähnte lateinische Epitaph für Maria Luise von der Groeben (1711–1741) zu erörtern, das sich an der Außenfassade der Kirche in Boguchwały (in der historischen Region Oberland) befindet. Verfasser und Stifter der Inschrift war Georg Heinrich von der Groeben (1701–1759) – Erbe des an Boguchwały angrenzenden Majorats in Ponary, Ehemann von Maria und zugleich Nachkomme einer der bedeutendsten

und reichsten Adelsfamilien Preußens. Der Inhalt des sepulralen Epitaphs liefert viele wertvolle und bislang unbekannt Informationen. Die in diesem Artikel durchgeführte Quellenanalyse soll aufzeigen, dass das Epitaph von Boguchwały eine wesentliche Ergänzung des Wissensstands zu die Geschichte des Ponary-Zweigs der Familie von der Groeben darstellt und zu einer vollständigeren Rekonstruktion der Genealogie dieser Familienlinie beiträgt.

Schlüsselwörter: ostpreußischer Adel, Familie von der Groeben, Oberland, Boguchwały, protestantische Grabkunst

Epitafium Marii Luizy von der Groeben jako przyczynek do badań nad ponarską gałęzią rodu Groebenów

Streszczenie: Celem niniejszego artykułu jest analiza nieodnotowanego dotąd w literaturze naukowej łacińskiego epitafium Marii Luizy von der Groeben (1711–1741), znajdującego się na zewnętrznej fasadzie kościoła w Boguchwałach (w historycznym regionie Oberlandu). Autorem i fundatorem inskrypcji był Georg Heinrich von der Groeben (1701–1759) – dziedzic sąsiadującego z Boguchwałami majoratu w Ponarach, małżonek Marii, a zarazem potomek jednego z najznamienitszych i najbogatszych rodów szlachty pruskiej. Treść sepulkralnego epigrafu dostarcza wielu cennych i dotąd nieujawnionych informacji. Przeprowadzona w artykule analiza źródłowa ma na celu wykazanie, że boguchwałskie epitafium stanowi istotne uzupełnienie wiedzy o dziejach ponarskiej gałęzi rodziny von der Groeben, przyczyniając się do pełniejszej rekonstrukcji genealogii tej linii rodu.

Słowa kluczowe: szlachta wschodniopruska, rodzina von der Groeben, Oberland, Boguchwały, protestancka sztuka sepulkralna